

Fehim Bajraktarević

TURSKO-ISLAMSKA KULTURNA BAŠTINA JUŽNIH SLAVENA¹

UTJECAJ TURAKA odnosno, posredstvom Turaka, utjecaj islamskog Orijenta na zemlje današnje Jugoslavije započeo je takoreći odmah po upadu Turaka u istočna područja zemlje, dakle, u 14. stoljeću i trajao je u najmanju ruku u nekim krajevima sve do balkanskog rata (1912.). Prema tome taj utjecaj postoji više od pet stoljeća, iako nije uvijek imao jednaku intenzivnost i isti pravac. Ako se ovi posljednji momenti uzmu u obzir, onda se mogu pritom jasno razlikovati dva različita razdoblja: najprije period potpunog turskog gospodstva, zatim period nazadovanja Turaka do balkanskog rata odnosno Prvog svjetskog rata. Razdoblje poslije toga nije više vrijeme utjecaja nego mnogo više povećanog interesa za jugoslavensku prošlost pod Turcima i za njihove spomenike koje su ostavili.

I

Islamsko-turski utjecaj bio je naravno najjači u prvom i najdužem periodu, dok su se Jugoslaveni nalazili manje ili više u neposrednom

¹ Ovaj članak se *djelomično* poklapa s mojim predavanjem o tursko-jugoslavenskim kulturnim odnosima koje sam bio sastavio za Drugi turski historijski kongres u Istanbulu (1937). Predavanje je bilo, istina, štampano na francuskom i turskom, ali u tako maloj nakladi (samo za interne svrhe Kongresa) da se može smatrati stvarno neobjavljenim i nepoznatim. Osim toga je štampanje izvršeno bez autorovog znanja i vršenja korekture, pa su tako mnoge štamparske i druge greške ostale neispravljene a izostalo je uopće navođenje bilo kakvih bibliografskih podataka.

kontakta s Turcima i s njihovom kulturom, koja je opet sa svoje strane počivala na baštini Seldžučke države² a kasnije se obogatila i nekim elementima bizantijske kulture. Pošto je Osmansko carstvo uspostavilo mir na Balkanu i uspostavilo neku vrstu kohezije i političke homogenosti balkanskih naroda, počeo djelovati kao civilizatorska vlast³. Kao što je Bizantija nekoliko stoljeća ranije širenje kršćanstva na Balkanu smatrala svojom državnom misijom, tako je Osmansko carstvo, prema duhu epohe i u smislu teokracije, širilo islam na Balkanskom poluotoku⁴. Kako je s druge strane turska kultura, isto kao bizantijska, nosila religiozno obilježje, širenje izvjesnih dijelova duhovne kulture Turaka među kršćanima bilo je ograničeno, ali je zato ta kultura mogla izvršiti tim jači utjecaj na one stanovnike Balkana koji prihvatiše religiju osvajača⁵.

Ali u materijalnoj kulturi bio je turski utjecaj na sve narode Balkana bez razlike vjere veoma jak. Turci su osnovali veliki broj novih gradova, oni su izgradili mnoštvo mostova, akvadukata, drumova, banja, vodovoda, džamija, škola, biblioteka i drugih kulturnih ustanova. Osim toga su Turci mnogostruko utjecali na razvoj raznih obrta, narodne nošnje, narodne prehrane, na izgradnju kuća i raspored prostorija, posoblja i pokućstva, cehovskog uređenja itd⁶. Turci su tako izvršili svoj utjecaj osobito na društveni i gradski život balkanskih naroda; oni su ti koji su u gradovima Balkana uveli islamski urbanizam. Izvan gradova oni su uspostavili orijentalni privredni sistem i turski feudalizam.

Turski utjecaj u privatnom životu balkanskih naroda bio je manji nego u materijalnoj kulturi, jer se Turci obično nisu miješali u porodični i vjerski život podanika, čak su uglavnom zadržavali i njihove stare tra-

² Usp. M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman* (Paris 1935), str. 78 i 132 pa dalje.

³ P. Skok – M. Budimir, *But et Signification des Études Balkaniques* u *Revue Internationale des Études Balkaniques (RIEB)*, I, 4; *Destinées balkaniques* od istih autora, ibidem, IV, 606.

⁴ Usp. ipak Köprülü, *Les Origines...*, str. 71 (gore).

⁵ Utjecaj Avara i Turaka na Južne Slavene tretira P. Skok u Jugoslavenskom historijskom časopisu (JIČ), II, 1-15 ("Južni Sloveni i turski narodi").

⁶ Usp. naprimjer *Opće napomene* S. S. Bobčeva u RIEB, III, 1 i dalje, zatim *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)* H. Kreševljakovića (Zagreb 1935. i 1951.), F. Taeschner, *Das bosnische Zunftwesen zur Turkenzeit (1463-1878)* u *Byzantinische Zeitschrift*, Bd 44 (1951) str. 551-559, i V. Ćurčić *Starinsko oružje* u *Glasniku Zemaljskog muzeja (GZM)*, XXXVIII, 109 i dalje.

dicije, poimence njihovo običajno pravo⁷. Ali usprkos tome ne može se poreći izvjesni turski utjecaj u pravnom uređenju npr. u pravu prvokupa (šufa, šefiluk); uostalom riječi kao *hak, kesim, mulk, mirija, baltaluk, mera, miras, intikal, tapija, dunum, evlek*, itd. jasni su dokazi toga utjecaja⁸. Isto tako nas riječ *voynok* podsjeća na prava i privilegije (sudsko i poresko oslobođenje) koje su vojnici kršćani u turskoj vojsci uživali⁹.

Tursko (islamsko) pravo a tako isto i turski običaji i navike koje se djelomično dadu povezati s islamskim religioznim običajima (obrezivanje, pokrivanje žene, religiozne svečanosti), izazvali su u kršćana izvjesni otpor, ali unatoč tome su ostavili višestruke tragove u njihovim porodičnim običajima i navikama¹⁰, i to osobito u svadbenim običajima: čak i danas se upotrebljavaju riječi kao *jauklija, đuvegija, jenga, jendi bula* itd.¹¹.

Ostaci turske narodne religije odražavaju se u riječima *kara – kardžolos, hamajlija, džemre* i sl.¹². Naprotiv balkanski pripadnici islama preuzeli su od Turaka i čisto religiozne običaje kao *mevlud, sunnet*,

⁷ S. S. Bobčev, *Quelques Remarques sur le Droit Coutumier Bulgare pendant l'époque de la domination ottomane* u RIEB, I, 34-45; A. Solovjev, *Apercu historique du développement du droit dans les Balkans*, ibidem, IV, 437-447.

⁸ Lj. Protić, *Neki običaji oko kupovine, prodaje i trampe* u *Glasniku Etnografskog muzeja* u Beogradu (GEMB), XI, 17-31, naročito str. 27-29.

⁹ S. S. Bobčev, *Coup d'oeil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman* u RIEB, II, 185-194.

Köprülü je u svom predavanju na Drugom turskom historijskom kongresu (*Les institutions juridiques au moyen-âge*, str. 13-14; usp. RIEB, VI, 613) zastupao mišljenje da je i sredovječno tursko pravo utjecalo na balkanske Slavene.

¹⁰ O pokrivanju kršćanki v. T. R. Gjorgjević, *Naš narodni život*, VI, 54, ovo od deset svezaka sadrži još mnoge druge primjere turskog utjecaja na Jugoslavene (usp. i RIEB, III, 265 i sl.) Usp. nadalje *Iz Srbije kneza Miloša*, I, 63 (od istog autora). S druge strane postojali su i turski propisi o oblačenju (nošnji) kršćana i židova, vidi naprimjer VI. Skarić u GZM, XIV, 557 i C. Brockelmann, *Geshichte der islamischen Völker und Staaten* (München und Berlin 1939), str. 241. Nešto o tome i kod M. Levy, *Die Sepharden in Bosnien. Ein Beitrag zur Geshichte der Juden auf der Balkanhalbinsel* (Sarajevo 1911).

¹¹ E. Schneeweis, *Fremde Beeinflussungen im Brauchtum der Serbokroaten* u RIEB, I, 172-179; isti, *Allgemeines über das Folklore auf dem Balkan*, ibidem, II, 180-184. O raznovrsnim utjecajima Turaka u nas usp. i primjedbe od M. Gavazzija u *Narodna Starina*, knj. VII, str. 128-131.

¹² O amuletima (hamajlijama) iscrpne podatke vidi u djelu T. R. Gjorgjevića, *Zle oči u verovanju Južnih Slavena* (Beograd 1938), str. 241 i dalje.

obadva *bajrama* i ostale svetkovine itd. Jedna druga navika, koja je do u posljednje doba postojala u Srba i Bugara, zahvaljuje, kako se čini, svoje porijeklo turskoj praksi, osobe se naime nisu označavale prezimenima nego imenom oca, neposredni razlog za tu praksu može se tražiti u stilu *tapije*, uredovne isprave o posjedu zemlje¹³. (“Jovan veled – i Nikola” znači samo “Jovan, sin Nikole”, a ne bezuvjetno “Jovan Nikolić”).

Što se tiče turskog utjecaja u jugoslavenskoj epici, može se kazati da njezine najljepše pjesme imaju svoj izvor zahvaliti dodiru i borbama s Turcima; što su Saraceni za zapadne junačke epove, to su Turci za naše junačke pjesme¹⁴. Isto tako jugoslavenske lirske narodne pjesme odaju tursku notu što naročito dokazuje veliki postotak turskih odnosno arapskih i perzijskih riječi i u izvjesnom stepenu i njihov sadržaj, osobito u sevdalinkama, ljubavnim pjesmama, tako nazvanim prema arapsko-turskoj riječi *sevdali*. Štaviše, katkada nas pojedine misli i način izražavanja u našoj narodnoj poeziji podsjećaju na turske pjesme ili na balade tipa *Turkmen kizi* (Djevojka Turkmenka). – Naše narodne pripovijetke često govore o sultanima, prinčevima i kadijama, zatim o zloći žena, pa dapače o Arzikamberu (– Arzu ile Kamber) i Šehzadi na isti način kao i turske priče. Nasredinhodžine priče i doskočice su se vrlo rano proširile u našem narodu, koji mu je pripisao čak i takve kojih u turskoj verziji nije ni bilo¹⁵.

Da su naše pojedine narodne zagonetke i poslovice podlegle turskom utjecaju, štaviše da i svoje porijeklo zahvaljuju Turcima, dokazuju ne samo čitave turske fraze nego i izrazito islamski kolorit ili čisto islamsko shvaćanje. Tako primjerice jedna narodna zagonetka (pitalica) glasi Altmiš ići dolafici (“62 pretinca”), a njeno rješenje je: pčelinje saće. U jednoj poslovice se nalazi ime imama Mehdije (Mahdi), u jednoj drugoj se kaže: “Ako je Bagdat daleko, nije aršin (tur. “lakat”)¹⁶. Isto tako

¹³ Općenito je poznato da i sami kršćani Jugoslaveni imaju porodična imena (prezime-na) i nadimke orijentalnog porijekla (naprimjer Čolak-Antić, Kasumović, Pelivanović, Taušanović, Uzunović itd).

¹⁴ Dapače, mnoge pojedinosti u našim junačkim pjesmama (kao npr. pokapanje konja s punim pijetetom) objašnjavaju se turskim porijeklom. Usp. T. R. Gjorgjević, *Beleške o našoj narodnoj poeziji*, Bgd. 1939, naročito str. 43.

¹⁵ Poblize u mojoj studiji *Nasredin-hodžin problem*, Bgd. 1934. (P. O. iz *Prilozi književnosti*, XIV, 81-152).

¹⁶ Vuk S. Karadžić u drugom državnom izdanju (1933.) *Srpskih narodnih poslovica i* →

izgleda da se porijeklo različitih, osobito gradskih narodnih igara može pronaći na osnovu njihovih turskih naziva (kao npr. aršik¹⁷), bira, čif-tek, halka, handžaiž, igne-iplik, klis, šešbeš, tura i jazija, uzunkobila itd.¹⁸. Činjenica da melodije naših gradskih pjesama, naročito onih koje su poznate pod imenom "sevdalinke", nose pojedine karakterne crte turske muzike, može se najlakše objasniti turskim posredovanjem¹⁹; specifično turski u tim melodijama je interval povećane sekunde, koji inače nije karakteristika slavenske muzike²⁰. Napokon i jugoslavenska narodna umjetnost (vezanje itd.) pokazuje na mnogim mjestima turski utjecaj²¹.

Pored utjecaja turske narodne kulture na pjesme, bajke (priče), zagonetke i poslovice našeg naroda već u dosta ranoj epohi počela je još i pisana turska, kako pjesnička tako i prozna literatura da jako djeluje na islamizirane Jugoslavene. Ima razloga da se vjeruje da je Mevlud Sulejmana Čelebije (14. stoljeće) uhvatio rano korijenja kod naših muslimana; svakako je sigurno da mi danas imamo više prijevoda i prerada toga klasičnog spjeva, iako oni datiraju iz kasnijeg doba²². I turska derviška poezija dala je povod našim ilahijama (*Ilahije u Istočnom blagu* itd.).

Nadalje je već od 15. st. veliki broj jugoslavenskih muslimana sastavljao čak pjesme i literarna ili znanstvena djela na turskom, arapskom ili perzijskom jeziku²³. Iako većina tih pjesnika i autora nije prekoračila granice osrednjeg kvaliteta, ipak je bilo među njima više njih koji su

narodnih zagonetki, pod. br. 2297.

¹⁷ Th. Capidan *Le jeu aux osselete chez les Roumains, les Slaves et les Albanais* u RIEB, I, str. 211-231 (Usp. naročito str. 217 i 230).

¹⁸ *Srpske narodne igre*, knj; I, (Srpski etnografski zbornik, knjiga IX) Bgd. 1907., s opširnim uvodom (str. 1-88) T. R. Gjorgjevića.

¹⁹ Vlad. R. Gjorgjević, *Turski elementi u našoj muzici*, u *Nova Evropa*, VII (Zagreb, 1923.), 469-470.

²⁰ Kosta P. Manojlović, *Jugoslavische Volksmusik* u RIEB, IV, str. 580-584 (osobito posljednja strana). Tursko-orijentalni utjecaj naglašava i Stojan Đoudeff, ibidem, str. 590.

²¹ T. R. Gjorgjević, *Beleške ...*, str. 76. i dalje ("Neki obrasci za narodne vezove"). O utjecaju islama odn. Turaka usp. i članak od Kus-Nikolajeva u zagrebačkom Vijencu, knj. VII, str. 477-479 ("*Etnografski karakteri islamske umjetnosti*").

²² F. Bajraktarević, *O našim Mevludima i Mevludu uopšte*, Bgd. 1937. P. o. iz *Prilozi za književnost*, XVII, 1-37).

²³ S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* u GZM, XXIV, 1-88 i 295-390; M. Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1934. (118 str.).

se odlikovali nadarenošću i učenošću. Među prvima neka se spomenu samo Nergisi, Sabit²⁴ i Hercegovac Arif Hikmet, koji su kao pjesnici u turskoj literaturi vrlo poznati. Što se tiče učenjaka jugoslavenskog porijekla koji su u Turskoj došli do velikog glasa, dovoljno je imenovati Sudija kao samostalnog i originalnog komentatora perzijskih klasika i Pečevija kao vrlo značajnog historičara. Dapače i oni naši muslimani koji su svoja literarna djela sastavljali na svom (srpskohrvatskom) materinjem jeziku, služili su se arapskim alfabetom i mnogim orijentalnim riječima i izrazima što odaje tursko školovanje i u isto vrijeme čini karakterističan pandan alhamiada-tekstovima iberijskog poluotoka²⁵.

S obzirom na to da su kršćanski pisci srpskohrvatskog jezika bili orijentirani prema Zapadu, turska književnost nije na njih izvršila nikakav neposredni utjecaj. Međutim, su orijentalna sredina i život, koji su Osmanlije na Balkan donijeli, prouzrokovali nastajanje najvećih djela srpskohrvatske književnosti kao ep *Osman* od Gundulića, *Gorski vijenac* od Njegoša, *Smrt Smail-age Čengića* od Mažuranića a da se i ne govori o djelima manje literarne vrijednosti kao o pjesmama Jovana Ilića, o Ramazanskim večerima od Branislava Nušića i sličnim radovima. Ono što je dosad rečeno o snažnom utjecaju, koji je turska materijalna i duhovna kultura imala na Jugoslavene i druge narode Balkana, čini samo nepotpunu skicu koju bi detaljnija istraživanja trebalo da dopune i prodube. Ali već sada nas mnogi razlozi potiču na vjerovanje da su Turci, u najmanju ruku do jednog izvjesnog stepena, na čitavom Balkanu odigrali dosta sličnu ulogu kao Arapi (Mauri) u Španiji, osobito kao širitelji islamske kulture i kao baštinici Bizanta. Važnost te uloge dokazana je već ostacima turskog jezika u svim balkanskim jezicima²⁶, pogotovu ako se uzme u obzir da se u tim jezicima nalaze preuzimanja iz turskog ne samo vojničkih i upravnih izraza, nego u još većoj mjeri i takvi izrazi koji označavaju razne predmete jedne više materijalne

²⁴ J. Rypka, *Beiträge zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit*, I, Prag 1924., (XII, 164, str.); o njegovoj Ramazaniji govori isti autor u *Islamica* (za 1928., str. 435-78) a o njegovom epu Edhem i Huma u *Archiv Orientalni*, I, (1929), 147-190.

²⁵ Poblize podatke o toj hibridnoj književnosti dao sam u RIEB, III, 246 i sl.

²⁶ P. Skok, *Restes de la langue turque dans les Balkans* u RIEB, II, (1935.), 247-60. O turskom utjecaju na židovsko-španjolski usp. Baruh u RIEB, II, 177.

i tehničke kulture²⁷. Mnoštvo turskih elemenata u toponomastici²⁸ Balkana²⁹ daju također dosta jasan uvid u ulogu Turaka pri osnivanju i razvitku gradova. To bi uglavnom bile osnovne crte islamsko-turskog utjecaja za vrijeme turske vladavine našim krajevima.

II

Drugo razdoblje tursko-islamskog kulturnog utjecaja na Jugoslavene počelo je propadanjem i postepenim povlačenjem Turaka. To vrijeme, u kojem su Turci u srednjoj Evropi, odnosno na Balkanu morali jednu pokrajinu za drugom napuštati i u kojem su se mnoge mane turskog sistema sve više ispoljavale, bilo je manje podesno da pogoduje oponašanju naroda-osvojitelja i preuzimanju njegovih kulturnih dobara. S druge strane su tada nove balkanske države, koje su upravo bile dobile svoju samostalnost, proživljavale jednu kulturnu revoluciju, uslijed čega su željele što je više moguće osloniti se na evropski Zapad i – ukoliko je to nakon jedne petstogodišnje pauze bilo moguće – ponovo nadovezati na svoje nacionalne temelje³⁰. U duhu te preorijentacije počelo se turska imena mjesta, koja su dotada bila u isključivoj upotrebi, preinačavati u narodna imena, pa se čak pokušalo izvjesne turske riječi nadomještati drugima, uzetim iz balkanskih jezika i slično. U svom romantičnom zanosu, narodi Balkana su za svako zlo činili odgovornim Osmanlije i išli su tako daleko da su im odricali svaku zaslugu i bilo kakvu kulturnu ulogu. Ali turski utjecaj u materijalnoj kulturi Balkana bio je i suviše jak da bi jednim potezom pera mogao biti izbrisan. Tragovi tog utjecaja mogli su se svugdje naći i nakon odlaska turske vojske i turskih vlasti, i javljali su se u raznim oblicima gradskog, društvenog i privatnog života balkanskih naroda.

S druge strane osjećali su se tragovi jake duhovne kulture, naročito u balkanskih muslimana koji nisu bili turske rase. Dobar primjer za

²⁷ Vidi n. pr. P. Skok u RIEB, I, 26 napomena 12, i Kowalski, ibidem, IV, str. 421, napomena 1.

²⁸ Više primjera Skok navodi u svom malom prinosu pod naslovom *Kozluk* (RIEB, I, 278-80).

²⁹ Sama riječ "Balkan" je turska i znači "vrlo visoki šumom obrasli planinski lanac". Da taj naziv zaista odgovara općoj karakteristikici balkanskog pejzaža dokazuje J. Ancel u RIEB, I, 117 i sl.

³⁰ Usp. RIEB, IV, 605 i 608.

to pružaju muslimani Bosne i Hercegovine, koji su i nakon austrijske okupacije pa čak i u početku 20. st. u duhovnom smislu bili orijentirani gotovo sasvim prema Turskoj, kamo su običavali da najradije idu studirati. Ne samo da su njihovi vjerski udžbenici i neka druga djela bili sastavljeni na turskom jeziku i iz Turske uvažani, nego su im služili za uzor i tadanji turski pisci, pjesnici, učenjaci i teolozi, čija su djela bila neprestano čitana, hvaljena, prevedena ili u najmanju ruku najavljivana³¹.

Da bismo imali predodžbu o kulturnim utjecajima turske književnosti, htjeli bismo ovdje ukratko navesti tadanje obimnije prijevode iz iste na srpskohrvatski. Od Namika Kemala prevedeno je: drama “*Siroto djete*”, historijski roman *Džezmi*, zatim slobodarska drama “*Domovina*” i “*San*”; od Ahmeda Midhata roman “*Tajne*”; od Fatime Alije romani “*Uspomene*” i “*Svirač na lauti*”; od Ušakizade Halida Zije roman “*Ferdi i drugovi*”, zatim “*Alina kola*”, “*Historija jedne ženidbe*”, “*Osmanov vojni pohod*” i druge manje pripovijetke; od Abdulkhak Hamida prevedena je drama “*Tarik*” (Osvajanje Španije) i nekoliko lirskih pjesama; od Šemseddin Samije tragedija “*Besa*”; od jednog autora, čije ime nije navedeno, komedija *Varalica Hamza* itd.

Osim tih prijevoda novijih obimnijih turskih djela imamo od početka 20. st. i prijevode pojedinih pjesama u stihu ili prozi i više pripovijedaka. Među pjesnicima je Tevfik Fikret zastupan sa svojih deset pjesama, a pjesnici od kojih su jedna, dvije ili najviše tri pjesme prevedene jesu ovi: Nef’i, Fuzuli, Nigar, Mihrunnisa, Mualim Nadži, Dženab Šehabeddin, Redžaizade Mahmud Ekrem, Ismail Safa, Sulejman Nesib, Esad Nedžib, Dželal Sahir, Riza Tevfik, dr. Abdullah Dževdet, Šekib Akif i drugi. Pojedine turske novele i pripovijetke, koje su tada prevedene na srpskohrvatski jezik, pripadaju autorima: Husejin Džahid, Makbule Lem’an, Mehmed Ihsan, Halide Edib, Ahmed Hikmet, Ajše-i Džavid, Maksudzade Mehmed Džemal, Ibni Ganim, Mehmed Dželal, F. Rasihe,, Ruštu Nedžet, Raff Binnaz itd. kako se na prvi pogled vidi, ukus prevodioca nije bio uvijek najbolji, ali veliki broj prijevoda je vrlo značajan.

Ne gledajući na te prijevode iz lijepo književnosti izašao je tada u srpskohrvatskom prijevodu i cijeli niz poučnih, teoloških, higijenskih i drugih članaka kao i sva sila ocjena i prikaza novih turskih knjiga. Sve

³¹ Poglavitito u sarajevskom časopisu Beharu (počevši od 1900).

to svjedoči o velikom zanimanju jugoslavenskih muslimana za tursku literaturu i obrazovanje prije Prvog svjetskog rata.

Naši pisci onog doba voljeli su uzimati za svoja književna djela često teme iz života pod Turcima, kao npr.: Bašagić za drame *Abdulah paša* i *Pod Ozijom*. Isti pisac je izdao jednu povijest Bosne i Hercegovine za vrijeme turskog gospodstva od 1463. do 1850.³² kao i jednu knjižicu o Gazi Husrev-begu³³, dok su dva druga autora (Truhelka³⁴) i Mehmed Spaho³⁵ objavili monografije o tom gaziji (borcu za islam), čuvenom turskom namjesniku Bosne iz 16. st.

Kako je bio jak turski utjecaj na naše muslimane prije prvog svjetskog rata vidi se iz ovih karakterističnih pojedinosti. Islamski porodični list *Behar* u Sarajevu počeo je, nakon što je punih šest godina izlazio samo na srpskohrvatskom, sa svojim sedmim godištem da na jednoj polovici izlazi na srpskohrvatskom, a na drugoj na turskom! Isto tako su tadašnji kalendari muslimanskog dobrotvornog društva Gajret u Sarajevu donosili članke na narodnom i na turskom jeziku. Nije ni potrebno napominjati da je posljednje mogao razumjeti samo vrlo mali broj čitalaca, koji su u školama Turske ili u našim medresama učili turski. Zbog toga taj pokušaj nije uspio i nije više bio ni ponavljan.

Međutim, pogrešno bi bilo vjerovati da su se samo jugoslavenski muslimani interesirali za tursku literaturu i jezik. Jedan od naših najvećih prijevoda sa turskoga objavljen je baš u jednom nemuslimanskom časopisu (Bosanska Vila), naime spomenuti prijevod Namik Kemalovog *Džezmi* od Alekse J. Popovića – Sarajlije. Isti prevodilac je preveo i Ahmed Muhtar pašino djelo o *Osvojenju Carigrada*, a osim toga je objavio i jedan Srpsko-turski rječnik (1899).

Isto tako je i Srpska kraljevska akademija nauka u Beogradu pokazala svoje zanimanje za turska djela od važnosti za našu povijest, uzevši u svoja izdanja prijevode onih dijelova iz Hadži Halfe (Haci Halife, 1892; naravno, prema Hammerovom djelu "Rumelix und Bosna") i iz putopisa Evlije Čelebije koji su se odnosili na Balkan ili specijalno na Jugoslaviju. Ista Akademija objavila je i srpski prijevod *Povijest čudnovatih događaja*

³² *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900.

³³ Mirza Safet, *Gazi Husrev-beg* (u spomen četiristogodišnjice dolaska u Bosnu) Sarajevo, 1907.

³⁴ *Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba* u GZM, str. 91-234.

³⁵ *Gazi Husrefbeg, Slike iz bosanske prošlosti*, Sarajevo, 1907.

u *Beogradu i Srbiji* od Rašid-beja. Nadalje su u nas prevedeni pojedini odlomci iz Putovanja Evlije Čelebije, također prije Prvog svjetskog rata, u drugim dvjema periodičnim edicijama, naime u *Glasniku* Sarajevskog muzeja i u *Godišnjici* N. Čupića.

Spomenuti *Glasnik* muzeja u Sarajevu, koji je krajem Prvog svjetskog rata navršio tridesetu godinu svoga izlaženja (1889-1918), donio je osim toga čitav niz članaka, koji potječu od autora bez razlike vjere i obrađuju našu prošlost pod Turcima kao i njihove spomenike ostavljene nama. N. Dimitriev prikazao je turkološke radove *Glasnika* u publikaciji *Zapiski kollegü vostokvedov* (Sv. II, 1926, str. 97-108) (kasnije u *Türkiyat mecmuasi* (Sv. II, str. 622-630) prevedeno na turski jezik; ruski turkolog, koji je posmatrao iz izvjesne udaljenosti i bez nužnog poznavanja mjesnih prilika, precijenio je doduše zasluge “bosanske škole” (kako je on naziva), no to je donekle shvatljivo i u tom smislu u našoj kritici (*Prilozi za književnost*, VII, 251-253) i istaknuto. Ali bez obzira na to i ti radovi *Glasnika*, manje ili više, ukazuju na veliki utjecaj Orijenta i Turaka u našim krajevima i potvrđuju u isti mah veliki interes, kojim se još prije Prvog svjetskog rata taj utjecaj u nas proučavao.

III

Nakon Prvog svjetskog rata jedva se može više govoriti o neposrednom utjecaju Turaka na Jugoslavena. Turska već od balkanskog rata ne graniči više ni sa jednom od jugoslavenskih pokrajina, koje su se poslije svjetskog rata sastavile u jednu nacionalnu državu tako da je potpuno prestao direktni doticaj s Turskom i eventualno političko orijentiranje prema njoj (ukoliko je takva orijentacija u nacionalno nedovoljno svjesnih muslimana postojala). Onda, Turska je kratko vrijeme nakon svjetskog rata, zahvaljujući velikom Atatürku, izvojevala svoju potpunu političku nezavisnost kao i oslobođenje od svih okova staroga poretka, koji su sprečavali njezin napredak i postala jedna moderna, sasvim druga država. Te temeljite i grandiozne reforme u Turskoj primljene su sa simpatijom i divljenjem od svih uviđavnih i nepristranih Jugoslavena – a o tom svjedoče mnoge srpskohrvatske knjige i članci o Atatürku i o novoj Turskoj³⁶. S druge strane, baš te

³⁶ U posljednje vrijeme su izašle knjige: a) *Ataturkova Turska* od M. Svetovskoga (Bgd. 1938.), b) *Turci i razvitak turske države* od E. N. Bulbulovića (Sarajevo, 1939.) i c) *Kemal* →

novotarije su izazvale nepovjerenje i neodobravanje upravo u onih Jugoslavena (bosansko-hercegovačkih muslimana), koji su donedavno sve što je dolazilo od Turske i iz Turske smatrali svetim i vrijednim da se oponaša. Drugim riječima, reformirana, laicistička i prema Zapadu orijentirana Turska nije sada imala više na njih onog upliva, koji je kao islamska država stoljećima vršila³⁷.

Ali mnogobrojni raniji dodiri i utjecaji u povijesti, u kulturi, u životu i u jeziku postoje i dalje i drže se često puta i tamo gdje su sada sasvim suvišni (npr. u jezičnom blagu u kojem imamo sasvim dobre srpskohrvatske ekvivalente) s takvom žilavošću da te činjenice i pojave u nas nužno izazivaju interes i zapažanje raznih učenjaka i pisaca. Tako se npr. u nas u tom razdoblju iznova probudio interes za prošlost pojedinih pokrajina i gradova pod Turcima. U vezi s tim se u nas prevodilo, komentiralo i obrađivalo izvjesne odsjeke djela turskih historičara ili drugih pisaca, primjerice onih koji sadržavaju opis kosovske bitke (Ahmedi, Šükrüllah, Urudž, Ašikpašazade Feridunbeg, H. Vehbi). Isto tako se nastavilo prevoditi odsjeke djela Evlije Čelebije koji se odnose na naše gradove i mjesta. Osim toga smo u to vrijeme dobili i prijevod velike monografije o Sokoloviću (Sokolli) od Ahmeda Refika³⁸.

U istoj poslijeratnoj periodu prešlo se u nas u većoj mjeri na proučavanje, objavljivanje i prevođenje turskih spomenika i isprava: do 1941. objavljene su i prevedene mnoge važne isprave koje se odnose na povijest grada Skoplja³⁹ i manastira Svete Trojice kod Plevlja⁴⁰, kao i velika skupina turskih listova iz Državnog arhiva u Dubrovniku, koja je izašla u publikacijama beogradske Akademije nauka⁴¹. Međutim, još hiljade sačuvanih turskih isprava iščekuju u nas svoje objavljivanje.

Atatürk, tvorac nove Turske od dr. Zorana Sv. Tomića (Bgd. 1939.).

³⁷ Postoji zanimanje i za Turke kao takve, usp. naprimjer N. Zupanić, *K antropologiji osmanskih Turaka angorskog i konijskog vilajeta* u Etnologu (Ljubljana, 1927.), 87-130.

³⁸ Potanji podaci o radovima spomenutim u ovom odlomku nalaze se u mojim niže imanovanim člancima u Arhiv Orinetalni i RIEB.

³⁹ Gl. Elezović, *Turski spomenici u Skoplju u Glasniku Skopskog naučnog društva*, knj. I, V i VII-VIII.

⁴⁰ F. Bajraktarević, *Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Plevlja u Spomeniku* (Akademije) LXXIX (Sarajevo, 1935.).

⁴¹ Usp. RIEB, III, 243-4 i napom. 13. Druga knjiga izašla je tek 1952. godine.

Državni arhiv u Dubrovniku sam ima preko 9.000⁴², a nekoliko hiljada ili stotina nalaze se u muzeju u Sarajevu, u akademijama u Zagrebu i Beogradu, u bibliotekama pojedinih džamija i u nekim pravoslavnim i katoličkim samostanima itd. – Kako veliko težište naši historičari polažu na turske dokumente koji se tiču naše povijesti, vidi se već po tome što je beogradska akademija 1936. odaslala posebnu misiju u Istanbul da bi na licu mjesta dobila jasnu sliku o odnosnim fondovima tadašnjih arhiva⁴³.

Međutim, i tokom istoga ovoga vremena ostaje živo zanimanje izvjesnih krugova naše publike za tursku beletristiku. Dosta je ukazati na to da su tih godina prevedene na srpskohrvatski novele i priče Omera Sejjeddina, Hatidže Hatib, Hatidže Sürejja, Sadri Ertema, Sabahattina Alija, Fikreta Adila i drugih pisaca, pa čak i cijeli romani, kao npr. *Novi Turan*, *Handan*, *Bolja na srcu* od Halide Edib, ili *S usana na srce* od Rešad Nuri Güntekina⁴⁴.

Ograničeni prostor mi ne dozvoljava da se upuštam u druge pojedinosti; osim toga bi to u najmanju ruku do izvjesnog stepena značilo ponavljanje onoga što sam već izložio usvojim raspravama o islamskim i turskim studijama u Jugoslaviji, koje su izašle u praškom *Archiv Orientalni* (knj. III, 1931., str. 492-507) i u beogradskoj *Revue internationale des etudes balkaniques* (knj. III, 1936., str. 241-269). Ipak se mora istaknuti da nepristrano izučavanje našeg turskog doba, razna izdanja turskih isprava kao i temeljitije poznavanje turskih spomenika i sl. već danas počinju našim učenjacima pružati tačniju sliku o turskoj vladavini i njezinoj kulturnoj ulozi u našim zemljama, pri čemu nekadašnja romantična shvatanja i prenagla generaliziranja u vezi s tim pitanjima bivaju ispravljena. Mora se odmah naglasiti da upravo u jugoslavenskoj nauci počinje prevladavati mišljenje da Turci u osnovi nisu silom proveli

⁴² Usp. moj članak *Die arabischen Urkunden des Staatsarchivs von Dubrovnik* (Ragusa) u *Der Islam*, Band 33 (1957.), str. 135 i dalje.

⁴³ St. Stanojević, *Carigradski arhivi* u JIČ, II, 412-20 i k tomu Br. Gjurgjev, ibidem, 354-58. usporedi i *Prilozi za književnost*, XIX, 207 i osobito moj iscrpni, tek 1958. izašli izvještaj *Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega* ("Les archives centrales de Constantinople et leurs extraits"), sa francuskim rezimeom (u *Prilozi za orijentalnu filologiju*, knj. VI-VII, Sarajevo, 1956-7., str. 283-299).

⁴⁴ Srpskohrvatski prijevod jednog turskog romana doživio je dapače drugo izdanje (*Halid Zij: Saliha hanuma, roman mladoturske revolucije*, Sarajevo, 1923.).

ni islamizaciju⁴⁵ Balkana niti su narod opteretili pretjeranim porezima⁴⁶ (osim, možda, u doba propadanja), nego da su u zemlju donijeli razne dobre strane islamske kulture, naročito u gradskom načinu života i ophođenja. Što se u nas još i sada Turcima priznaje je to da su za vrijeme svoje vladavine, kao svojedobno Grci, Rimljani i Bizantinci, ujedinili Balkan i povezali ga sa starom kulturom Orijenta⁴⁷.

Ovaj pregled, naravno, ne pretendira na cjelovitost i iscrpno izlaganje tursko-islamske kulturne baštine kod Južnih Slavena; meni je ovaj put bio uglavnom do toga da utvrdim i ustanovim osnovne crte tog utjecaja. Sve bliže pojedinosti i zaključci koje iz toga treba izvući moraju se prepustiti budućnosti. U tom pogledu mladu jugoslavensku orijentalistiku čekaju još važni zadaci. Usprkos tome smijemo se nadati da i ovaj prikaz dovodi čitaoca dovoljno do saznanja kako su ti kulturni utjecaji djelovali jako, postojano i dalekosežno na naš narod⁴⁸ ■

S njemačkog preveo: Sulejman Bajraktarević*

⁴⁵ Usp. o tome najposlije Vl. Skarić *Širenje islama u Bosni i Hercegovini* u Gajretovom kalendaru za 1940., str. 29-33. Da su Turci u tom pogledu općenito bili prilično tolerantni istakao je već ranije Vl. Ćorović u RIEB, II, 158. H. M. Handžić (*Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1940., u svemu 34 str.) zalaže se specijalno za dobrovoljno primanje islama od bosansko-hercegovačkih muslimana. Spomenuti turski učenjak Köprülü (*Les Origines...*, str. 131) izražava se o ranijim prelazima u Bosni i Albaniji na ovaj način: "En tout cela, l'État n' intervint point, n' exerça aucune pression, respecta toujours la liberté de conscience, les privilèges des ecclésiastiques, les coutumes des communautés".

⁴⁶ D. J. Popović, *Prilozi proučavanja ekonomskog stanja našeg naroda u Vojvodini i Srbiji 16. i 17. veka* u *Glasniku Istorijskog društva u Novom Sadu*, I-II, 1928-29. Usp. također isti časopis, V, 344.

⁴⁷ Usp. još RIEB, IV, 544-55 ("Balkan und Europa" od A. H. Kober). Poučna je u tom pogledu i skica o utjecaju Turaka na Mađzare u *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit* (Berlin i Leipzig, 1927.) str. 1-32.

⁴⁸ Ovaj sastav uzima u obzir stanje do njemačke okupacije Jugoslavije (1941.); kasnije izašli radovi i knjige su ovdje označene samo kao neophodno potrebne dopune dotičnih napomena. Gore poblizje opisana djelatnost nastavljena je i kasnije i u tom smislu su izašli mnogi radovi, ali sve bi to zahtijevalo jednu posebnu obradu. Nekoliko "hrvatskih prijevoda iz savremene turske književnosti" zabilježeno je u: Otto Spies, *Die türkische Prosaliteratur der Gegenwart* (VI 25, Leipzig, 1943., str. 119 i sl.).

* *Primjedba prevodioca:* Ovo je autorizirani prijevod članka koji je izašao u Spomenici mađarskog turkologa Gjule Nemetha koju je izdala Tursko lingvističko društvo u An-kari 1962. godine i sadržava priloge mnogih poznatih turkologa. Smatram da sadržina članka kao i navedeni podaci u njemu neće biti na odmet i našim ljudima od pera i nauke a naročito zbog toga što bi im ovaj rad štampan u jednoj ankarskoj publikaciji, pristupačnoj samo uskim specijalistima, po svoj prilici ostao sasvim nepoznat. Autor članka, vodeći računa o tome, rado je pristao na to da se on pojavi u našem prijevodu, na čemu mu i ovom prilikom najljepše zahvaljujem.